

KRZYSZTOF J. BARANOWSKI

DWIE NOWE INSKRYPCJE FENICKIE Z IBIZY

WPROWADZENIE

Celem poniższego artykułu jest przedstawienie polskiemu czytelnikowi dwóch nowych inskrypcji fenickich z Ibizy. Inskrypcje te w zasadzie nie są nowe, ponieważ zostały odkryte w 2003 r. i informacje o nich pojawiły się już w kilku opracowaniach, ale zasługują na to miano, gdyż zostały oficjalnie opublikowane dopiero ostatnio, w dwóch artykułach w tomie studiów poświęconych M.H. Fantarowi¹. Z powodu rozbieżności w ich odczytaniu przez poszczególnych

¹ J. Ramon, M.J. Estanyol, M.A. Esquembre, G. Graziani, J.R. Ortea, „Deux nouvelles inscriptions puniques découvertes à Ibiza”, w: *Carthage et les autochtones de son empire du temps de Zama. Colloque international organisé à Siliana et Tunis du 10 au 13 Mars 2004 par l’Institut National du Patrimoine et l’Association de Sauvegarde du site de Zama. Hommage à Mhamed Hassine Fantar*, red. A. Ferjaoui, Tunis 2010, 231-236 oraz M.J. Estanyol i Fuentes, „Deux nouvelles inscriptions puniques provenant d’Ibiza”, w: *Carthage et les autochtones*, red. Ferjaoui, 237-240. Artykuły te, mimo iż ukazały się niedawno, należy uznać za *editio princeps* tych inskrypcji, ponieważ są one oparte na pierwszej prezentacji nowo odkrytych tekstów dokonanej przez Estanyol podczas kolokwium w 2004 r. i są owocem pracy ekipy archeologów, która je odkryła. Artykuły Amadasi Guzzo i Xelli, chociaż ukazały się wcześniej, należy uznać za opracowania, ponieważ ich autorzy pracowali na fotografiach otrzymanych od dyrektora wykopaliisk i znali rezultaty pionierskiej pracy Estanyol. Zob. M.G. Amadasi Guzzo, „Un’iscrizione fenicia da

autorów oraz ciekawych szczegółów językowych i religijnych zasługują one na dogłębniejszą refleksję.

1. KONTEKST INSKRYPCJI: OBECNOŚĆ FENICKA NA IBIZIE

Obecność Fenicjan na Ibizie wiązała się z ich ekspansją handlową na Zachodzie, której głównym przedmiotem było pozyskiwanie metali i handel nimi. Doprowadziło to do powstania prawdziwego „wybrzeża fenickiego” między Gibraltarem i Alicante. W trwającej jakieś dwieście lat (ok. 750-550 r. p.n.e.) fenickiej obecności na terenie obecnej Hiszpanii można rozróżnić trzy fazy. Pierwsze kolonie w Morro de Mezquitilla i Gadir powstały poł. VIII w. p.n.e. Stworzone w drugiej fazie większe ośrodki (Chorreras, Toscanos, Cerro del Villar) datują się na okres między 750 r. i 700 r. p.n.e. Trzecia faza, która zaczęła się nie wcześniej niż w 2. poł. VII w., to zakładanie przez starsze, większe kolonie nowych, wtórnych ośrodków. Przykładem tego jest Loma del Aeropuerto, która zawdzięcza swe istnienie prawdopodobnie Cerro del Villar. Prym i kontrola nad fenicką ekspansją na Wschodzie należały do Tyru, dzięki zaangażowaniu co najmniej trzech pokoleń żeglarzy i handlarzy. Od około 650 r. p.n.e. główną rolę odgrywał Gadir. To właśnie na ten czas, VII w. p.n.e., przypadał złoty wiek handlu fenickiego na Zachodzie. Wykorzystując dawniejsze szlaki handlowe, które rozwinęły się w ostatniej fazie epoki brązu, Fenicjanie handlowali winem, oliwą, zbożem, surowymi rudami i gotowymi metalami, solą, skórą i prawdopodobnie niewolnikami².

Fenicjanie pojawili się na Ibizie właśnie w tym złotym wieku handlu³. Wybrali Ibizę i Baleary ze względu na położenie wysp, które tworzą naturalny port na szlaku między wschodnim wybrzeżem Hiszpanii, Cieśniną Gibraltarską a obszarem Morza Śródziemnego. Pierwszym przyczółkiem tej kolonizacji była

Ibiza”, w: *Loquentes linguis. Studi linguistici e orientali in onore di Fabrizio A. Pennacchiotti*, red. P.G. Borbone, A. Mengozzi, M. Tosco, Wiesbaden 2006, 13.

² M.E. Aubet Semmler, „Phoenician Trade in the West: Balance and Perspectives”, w: *The Phoenicians in Spain*, tłum. i red. M.R. Bierling, S. Gitin, Winona Lake 2002, 97-112.

³ Tradycyjna data założenia kolonii fenickiej na Ibizie podana przez Diodora (160 lat po założeniu Kartaginy, czyli w 654/653 r. przed. Chr.) zgadza się z danymi archeologicznymi. Zob. C. Gómez Bellard, „Baléares”, w: *La civilisation phénicienne et punique. Manuel de recherche*, red. V. Krings, Leiden–New York–Köln 1995, 767.

Sa Caleta, co ułatwiło handel na wschodzie z Sardynią i na zachodzie, w kierunku Półwyspu Iberyjskiego⁴. Kolonia ta była nie tylko punktem ułatwiającym żeglugę. Fenicjanie pozyskiwali tutaj także rudy srebra z kopalni w Santa Argentera i trudnili się wytopem żelaza.

Po krótkim, trwającym ok. 50 lat, okresie obecności w Sa Caleta ludność fenicka przeniosła się na wzgórze Puig de Vila, położone nad zatoką Ibizy. Właśnie ta miejscowość dostarczyła obfitych złazisk ceramiki fenickiej datowanej na ostatnią ćwierć VII w. p.n.e., a później stała się lokalizacją dużej nekropolii punickiej⁵. Obie miejscowości należą do pierwszej fazy fenickiej kolonizacji Ibizy. Druga faza jest wynikiem kryzysu Fenicjan na terenie Hiszpanii w 1. poł. VI w. p.n.e. i upadku Tyru w 573 r. p.n.e. i cechuje ją wzrost wpływów kartagińskich na Ibizie⁶. Potwierdzeniem tych wpływów są terakotowe figurki, typowe dla obszarów punickich, znalezione w sanktuarium w Illa Plana, założonym ok. 525 r. p.n.e. To właśnie Kartagińczykom zawdzięcza swój wzrost przyszłe miasto Ebusus, które od V w. p.n.e. było jednym z głównych ośrodków punickich, z populacją liczącą ok. 4-5 tys. Głównymi bóstwami tam czczonymi były Eresz, Reszef-Melqart oraz Tanit⁷. Ekonomia opierała się na wyrobie wina, oliwy i wełny. Wysoka jakość wytwarzanych produktów umożliwiła Ebusus przetrwanie wojen punickich. Po podboju Balearów przez Cecyliusza Metellusa w 123 r. p.n.e. i okresie romanizacji pełna integracja miasta w imperium rzymskim dokonała się za Wespazjana, w 79 r. n.e., gdy przyjęło ono nazwę Municipium Flavium Ebusitanum⁸.

Obecność Fenicjan na Ibizie jest udokumentowana nie tylko przez archeologię i źródła klasyczne, ale także przez fenickie i punickie znaleziska epigraficzne. Są to głównie imiona własne zapisane często w formie skrótowej na różnych

⁴ Ślady handlu z Ibizą zostały znalezione na całym wschodnim obszarze Półwyspu Iberyjskiego. Zob. M.E. Aubet, *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies, and Trade*, Cambridge–New York 2001, 341.

⁵ G.E. Markoe, *Phoenicians*, Berkeley–Los Angeles 2000, 186-187.

⁶ W tym kontekście staje się zrozumiałe, dlaczego Diodor przypisuje właśnie Kartagińczykom początki kolonii fenickich na Ibizie. Badacze traktują kolonizację Ibizy jako wtórną i przypisują ją przybyszom z południowej części Półwyspu Iberyjskiego. Jednak analiza grotów strzał wskazuje także na zaangażowanie Fenicjan z Bliskiego Wschodu, w szczególności z Tyru. Zob. J. Elayi, A. Planas Palau, *Les pointes de fleches en bronze d'Ibiza dans la cadre de la colonisation phénico-punique*, Paris 1995, 256-257.

⁷ Miejscami kultu były nie tylko świątynie, lecz także i grotty. Najbardziej znaną jest Es Cunei-ram, poświęcona czci Tanit. Ciekawa jest także grota Can Obrador, o której zob. J. Elayi, „Une nouvelle grotte culturelle à Ibiza?”, *Transeuphratène* 15 (1998), 55-67 i tablice I-IV.

⁸ Gómez Bellard, „Baléares”, 767-775; Aubet, *The Phoenicians*, 337-346; J.H. Fernández, „Ibiza”, w: *Dictionnaire de la civilisation phénicienne et punique*, red. E. Lipiński, Turnhout 1992, 222-226.

przedmiotach użytku codziennego, datowanych w większości na III-I w. p.n.e.⁹ Jedyne dwie dłuższe inskrypcje pochodzą z sanktuarium Es Cuieram. Są to dwie inskrypcje wotywnie dla Eresza i Tanit na plakietce z brązu pochodzące z IV w. p.n.e.¹⁰

2. KONTEKST ARCHEOLOGICZNY INSKRYPCJI

Inskrypcje, które są przedmiotem tej noty, zostały znalezione podczas wykopalisk prowadzonych latem 2003 r. na skrzyżowaniu dróg Joan Planelles i Via Punica. Stanowisko to znajduje się nieopodal nekropoli punickiej Puig des Molins, zaledwie 25 m w linii północno-wschodniej od grobów i 200 m na zachód od siedemnastowiecznych murów miejskich i dawnego portu. Większość znalezisk pochodzi z epoki fenicko-punickiej, rzymskiej i późnoantycznej. Uwagę przyciąga spory mur z I w. p.n.e. Najstarsze znaleziska, wśród nich skład zakładu ceramicznego, pochodzą z IV w. p.n.e. Pierwsza inskrypcja została znaleziona pośród materiału archeologicznego, który nie może być datowany na wcześniej niż pierwsze dziesięciolecie IV w. p.n.e. Druga inskrypcja znajdowała się pośród fragmentów steli, rzeźb rzymskich i ceramiki z początku IV w. p.n.e.¹¹

3. PIERWSZA INSKRYPCJA

Pierwsza z omawianych inskrypcji jest wryta na kości o prostokątnym kształcie i wymiarach 7,1 x 8 x 0,5 cm, należącej do bliżej niezidentyfikowanego zwierzęcia. W jej lewym górnym rogu jest w pełni zachowany otwór. Ślady po takich samych otworach są widoczne także w pozostałych rogach. Otwory te musiały na pewno służyć do przytwierdzenia tej kościanej plakietki przy wejściu do budynku

⁹ M.J. Fuentes Estañol, *Corpus de las inscripciones fenicias, punicas y neopunicas de España*, Barcelona 1986, 18-29.

¹⁰ M. Delcor, „La grotte d'Es Cuyram à Ibiza et le problème de ses inscriptions votives en punique”, *Sem* 28 (1978), 27-51 i tablica II; E. Lipiński, „Notes d'épigraphie phénicienne et punique”, *OLP* 14 (1983), 154-159.

¹¹ Ramon [i in.], „Deux nouvelles inscriptions puniques”, 232.

o najprawdopodobniej kultowym przeznaczeniu. Wniosek ten opiera się także na treści inskrypcji, która mówi o drzwiach lub wejściu dedykowanych bóstwu.

Według transkrypcji Amadasi Guzzo i Xelli tekst inskrypcji jest następujący:

1	<i>l'dn . l'smnmqlr</i>	Dla pana, dla Eshmun-Melqar-
2	<i>t . s'rr . 'z p'l . 'š</i>	te drzwi te wykonał 'š-
3	<i>mn'b . bn 'bd'mn b</i>	<i>mn'b</i> , syn <i>'bd'mn</i> , syn
4	<i>n 'bd'twyn bn by</i>	<i>'bd'twyn</i> , syn <i>by-</i>
5	<i>dl'ry bn b'dgd . bn d'mlk</i>	<i>dl'ry</i> , syn <i>b'dbg</i> , syn <i>d'mlk</i> ,
6	<i>bn . h'b . kšm' ql dbr</i>	syn <i>h'b</i> , jako że wysłuchał głosu słów
7	<i>y</i>	jego ¹² .

Według Amadasi Guzzo i Xelli tekst inskrypcji nie sprawia trudności w lekturze z wyjątkiem pierwszej litery w 5. linii, którą na podstawie porównania z innymi literami należy uznać za *d*, chociaż nie można wykluczyć jej identyfikacji jako *r*. Paleograficznie inskrypcję należy datować na 1. poł. VII w. p.n.e. Do wniosku tego skłaniają w szczególności następujące obserwacje: *b* ma dużą główkę, krótką nóżkę i długą stopkę, *d* i *r* są bardzo podobne, *š* składa się z czterech kresiek. To właśnie kształt *š* pozwala stwierdzić, że inskrypcja nie może być późniejsza niż VII w. p.n.e., ponieważ litera ta w następnych wiekach ma tylko trzy kreski¹³. Inną cechą inskrypcji wskazującą na jej archaiczny charakter jest obecność kropek, które oddzielają słowa. O ile słowa w archaicznych inskrypcjach fenickich

¹² M.G. Amadasi Guzzo, P. Xella, „Eshmun-Melqart in una nuova iscrizione fenicia di Ibiza”, *SEL* 22 (2005), 49. Tekst, który prezentują autorzy hiszpańscy (Ramon [i in.], „Deux nouvelles inscriptions puniques”, 234; Estanyol i Fuentes, „Deux nouvelles inscriptions”, 238), różni się znacznie od powyższego. Według ich lektury inskrypcja jest poświęcona Eshmunowi i Aszerze i brak w niej wzmianki o dedykowanym przedmiocie. Jakość zdjęć inskrypcji, które oni publikują, nie pozwala potwierdzić ich lektury. Fotografia zamieszczona w Amadasi Guzzo & Xella, „Eshmun-Melqart”, 57, wskazuje na poprawność lektury autorów włoskich. Nie ma na niej śladu po literach *l* i *š*, które autorzy hiszpańscy czytają przed słowem *s'rr*. Podobnie nie można zobaczyć śladów *t* po *s'rr*, które tym razem jest oznaczone przez autorów hiszpańskich jako niepewna restytucja. Ponadto ostatnia litera w pierwszej linijce to na pewno nie *b*, jak tego chcą Ramon i in., ponieważ nie ma ona dolnej podłużnej nóżki, która jest wyraźna w *b*, przedostatniej literze ostatniej linijki. Poza epigrafią dwa inne argumenty przemawiają za przyjęciem tekstu inskrypcji zgodnie z lekturą Amadasi Guzzo i Xelli. Po pierwsze, inskrypcje dedykacyjne zwykle wymieniają ofiarowany przedmiot. Lekcja autorów hiszpańskich jest więc nieoczekiwana z punktu widzenia rodzaju literackiego. Po drugie, wzmianka o drzwiach jako o dedykowanym przedmiocie tworzy spójną, logiczną całość z otworami w rogach plakiety, które służyłyby do jej zamocowania na owych drzwiach. Prof. Xella w e-mailu do autora z dnia 9 stycznia 2012 podtrzymał swoją lekturę.

¹³ Amadasi Guzzo & Xella, „Eshmun-Melqart”, 48; B. Peckham, *The Development of the Late Phoenician Scripts*, Cambridge 1968, 104-113. Cypryjska *š* ma jeszcze w V-III w. cztery kreski, ale jest ona bardzo odmienna od archaicznej *š*, która jest zygzakowata, a nie płaska. Zob. Peckham, *The Development*, 6-11.

są oddzielane w sposób stosunkowo systematyczny, to z czasem podział na słowa jest zaniedbany i inskrypcje fenickie, w odróżnieniu od hebrajskich i aramejskich, cechuje *scriptio continua*¹⁴. Kropki podziałowej brakuje między słowem *bn* i imionami własnymi, a także między zaimkiem wskazującym i czasownikiem *pʿl*. W obu wypadkach brak ten wskazuje na ścisły związek między tymi słowami. Brak kropki po zaimku wskazującym może zdumiewać, ale jest on znany już z najstarszych inskrypcji z Byblos¹⁵.

Formuła dedykacyjna, która otwiera inskrypcję, zawiera mieszankę elementów typowych dla okresu archaicznego i późnego. Detalem łączącym ją z inskrypcjami archaicznymi jest użycie czasownika *pʿl* poprzedzonego zaimkiem *z* (w naszej inskrypcji rozszerzonym o alef prostetyczną). Taka konstrukcja jest użyta m.in. w *KAI* 1:1 i 6:1. Czasownik *pʿl* także należy do grupy czasowników używanych w inskrypcjach archaicznych (razem z *ytn* „dawać” i *šym* „złożyć”) i z czasem zostanie wyparty przez czasownik *ndr* „dedykować”. Z kolei początek inskrypcji, gdzie znajdujemy tytuł boski i imię bóstwa, każde z nich poprzedzone przyimkiem *l*, można znaleźć w inskrypcjach nowszych, jak widać na przykładzie *KAI* 17:1, 18:1, 47:1, które pochodzą z II w. p.n.e.¹⁶

Głównym elementem, który przyciąga uwagę w formule dedykacyjnej, jest podwójne imię bóstwa. Zjawisko łączonych imion boskich w Syrii jest znane już z Ebla, a źródła fenickie dostarczają serii podwójnych imion zarówno płci wyłącznie męskiej (*ʿršp mlqrt*, *šd mlqrt*), jak i mieszanych, męsko-żeńskich (*šmn štrt*, *šd tnt*). Skojarzenie bóstw wyrażone łączonym imieniem może wynikać ze wspólnej genealogii, podobnych funkcji, statusu lub sił i wskazuje na ich wspólny kult¹⁷. Skojarzenie Esmuna i Melqarta nie jest często spotykane. Znajduje się ono w traktacie Esarhaddona w Baalem z Tyru: „niech Melqart i Esmun wydadzą

¹⁴ J. Naveh, „Word Division in West Semitic Writing”, *IEJ* 23 (1973), 206-208.

¹⁵ *KAI* 1:1; 4:1; 6:1; 7:1.

¹⁶ Struktura inskrypcji zaczynająca się imionami bóstw, po której następują nazwa ofiarowanego przedmiotu, czasownik, imię ofiarodawcy i formuła końcowa, staje się powszechna od początków VI w. p.n.e. Zob. M.G. Amadasi Guzzo, „Per una classificazione delle iscrizioni fenicie di dono”, *Scienze dell'antichità* 3-4 (1989-1990), 838.

¹⁷ P. Xella, „«Divinités doubles» dans le monde phénico-punique”, *Sem* 39 (1990), 167-175. Przypadek par zawierających element *šd* może być bardziej skomplikowany. Zdaje się, że początkowo *šd* był po prostu fenickim określeniem egipskiej kolumny Dżed. Imiona podwójne z *šd* jako pierwszym elementem należałoby zatem rozumieć jako „kolumna Dżed boga X”. Jednak *šd* pojawia się także jako element teoforyczny imion własnych, a nawet otrzymuje dary wotywnne, jak na przykład kolczyk opublikowany w M.L. Uberti, A.M. Costa, „Una dedica a Sid”, *Epigraphica: Rivista italiana di epigrafia* 42 (1980), 196-199. Bardziej samodzielny status *šd* pozwala więc interpretować parę, która go zawiera na pierwszym miejscu, także jako podwójne, łączone imię boskie. Odnośnie do *šd* zob. E. Lipiński, „Le pillier djed et le dieu sid”, *Orientalis Antiqui Miscellanea* 1 (1994), 61-74.

na zniszczenie twoją ziemię, a twoich ludzi na wysiedlenie”¹⁸. Jedynymi źródłami, w których skojarzenie Eszmuna z Melqartem jest szeroko poświadczane, są inskrypcje wotywnie z 1. poł. IV w. p.n.e. z sanktuarium na Batsalos, nieopodal miasta Kition¹⁹. Połączenie kultu Eszmuna i Melqarta należy widzieć w świetle ich równego statusu religijnego i politycznego, albowiem bóstwa te patronowały dwóm z głównym miast fenickich, Eszmun Sydonowi a Melqart Tyrowi²⁰.

Przedmiotem, którego ofiarowanie upamiętnia inskrypcja, są drzwi, a ich wykonanie jest opisane czasownikiem *pʿl*. Rzeczownik *šʿr* może oznaczać zarówno drzwi niewielkiego budynku, jak i bramę miejską. Kontekst archeologiczny wskazuje na to pierwsze znaczenie. Nie jest to jedyny przykład wykonania dla bóstwa właśnie drzwi. Także inskrypcja wotywna z Umm el-ʿAmed (II w. p.n.e.) wspomina pewnego ʿAbdelima, który własnym sumptem sprawił „te drzwi i ich skrzydła”²¹. Czasownik *pʿl* jest bardzo dobrze poświadczony w tekstach fenickich i ma szerokie znaczenie – „zrobić, wykonać, zrealizować”. Może się on odnosić zarówno do wykonania małych przedmiotów, jak i do realizacji większych projektów, takich jak budowa grobowca, sarkofagu, ołtarza czy murów. W kilku przypadkach użyty jest także w znaczeniu „czynić” i odnosi się do czynienia dobra, sprawowania służby i prawdopodobnie także „czynienia w darze”²².

Forma zaimka wskazującego z alef prostetyczną nie jest bez znaczenia dla całościowej interpretacji inskrypcji. Zaimek w formie *ʿz* jest poświadczony w Fenicji (w Sarepcie, Amrit, Wasła) i na Zachodzie (Sewilla, Sulcis, Pyrgi), ale jest on typowy dla Cypru, skąd pochodzi większość jego poświadczeń²³.

Ostatnim przyciągającym uwagę elementem inskrypcji jest bardzo długi rodowód ofiarodawcy, sięgający aż sześć pokoleń wstecz. Tak długa lista przodków jest bardzo rzadka i znajduje się tylko w dwóch innych inskrypcjach punickich, z Olbii (*KAI* 68, poł. III w. p.n.e.) i z Kartaginy (*KAI* 78, III w. p.n.e.). Inną cechą rodowodu z Ibizy są imiona rzadko spotykane i mające charakter archaiczny. Można je objaśnić etymologicznie jak następuje: *ʿšmnʿb* – „Eszmun jest moim

¹⁸ S. Parpola, K. Watanabe, *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths* (SAA 2), Helsinki 1988, 27.

¹⁹ Teksty nr 1001, 1003, 1005, 1010-1015, 1025, 1028 w: *Kition dans les texts. Testimonia littéraires et épigraphiques et Corpus des inscriptions*, red. M. Yon (Kition-Bamboula 5), Paris 2004, 174-177.

²⁰ Xella, „«Divinités doubles»”, 173.

²¹ *KAI* 18:3-4: *hšʿr z wħdlbt ʿš l*.

²² P. Xella, „*PʿL en phénicien et punique. Matériaux pour le lexique phénicien-II”, w: *Vom Alten Orient zum Alten Testament. Festschrift für Wolfram Freiherrn von Soden zum 85. Geburtstag am 19. Juni 1993*, red. M. Dietrich, O. Loretz, W. von Soden (AOAT 240), Neukirchen-Vluyn 1995, 529-540.

²³ J. Friedrich, W. Röllig, M.G. Amadasi Guzzo, *Phönizisch-punische Grammatik* (Analecta Orientalia 55), Roma 1999, 67-68.

ojcem”, *‘bd^hmn* – „sługa Amona”, *‘bd^htwyn* – „sługa *twyn*” (*twyn* to tajemnicze i zapomniane bóstwo, poświadczane dwukrotnie w źródłach fenickich i być może w Ugarit), *byd/ry* – imię, którego pierwszym elementem jest słowo „brat”, ale jego całościowe objaśnienie jest niemożliwe, *bdgd* – „z ręki lub w ręce Gada” (Gad jest fenickim bóstwem powodzenia i dobrego losu), *d^hmlk* – „*d^hm* jest królem” (*d^hm* to kolejne tajemnicze bóstwo w onomastyce tej inskrypcji), *b^hb* – „mój brat jest ojcem” (słowo brat jest użyte w tym imieniu jako przenośne określenie bóstwa). W ogólności, onomastyka tej inskrypcji, choć zawiera imiona nowe lub bardzo rzadkie, dobrze wpisuje się w fenicką tradycję imion własnych²⁴.

Całościowe spojrzenie na tę inskrypcję pozwala na sformułowanie kilku wniosków i obserwacji. Inskrypcja pochodzi z czasów początków fenickiej obecności na Ibizie. Jej archaiczny charakter i wczesna data są potwierdzone przez wiele szczegółów tworzących spójną całość: paleografia, użycie kropek oddzielających słowa, obecność słów *ʿz p^hl* w formule wotywniej, rzadka i archaiczna onomastyka. Niezwykle intrygujące są „cypryjskie” elementy: podwójne imię boskie Eshmun-Melqart, znane głównie z Cypru, oraz forma zaimka wskazującego *ʿz*, także typowo cypryjska. Na podstawie tych dwóch szczegółów można wnioskować, że fundator tej inskrypcji, *ʿsmn^hb* (Eshmun-ab), pochodził z Cypru. Wniosek ten dodatkowo komplikuje obraz kolonizacji fenickiej Ibizy. Musiała być ona nie tylko dziełem Fenicjan pochodzących z wybrzeży Hiszpanii, ale także z Tyru (jak wskazuje analiza grotów strzał) i z Cypru.

4. DRUGA INSKRYPCJA

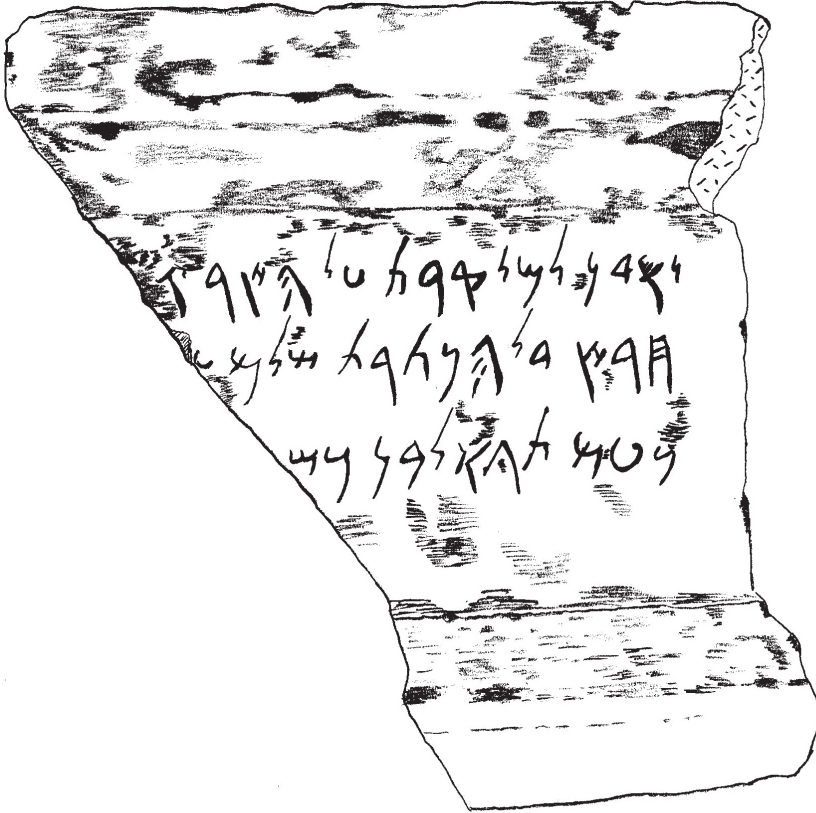
Druga inskrypcja jest wryta na piedestale, na którym musiała stać zaginiona obecnie rzeźba²⁵. Wykonany jest on z czarnego kamienia o niebieskawym odcieniu. Lewa dolna część piedestału nie zachowała się, wobec czego także i inskrypcja posiada braki. Wymiary pola, na którym jest wryta, to ok. 16 x 16 cm²⁶. Opublikowane zdjęcia inskrypcji są bardzo wyraźne i na ich podstawie tekst inskrypcji brzmi następująco:

²⁴ Amadasi Guzzo & Xella, „Eshmun-Melqart”, 51-53.

²⁵ Inskrypcję tę przedstawia rysunek, który towarzyszy artykułowi, wykonany przez p. Odette Boivin na podstawie fotografii w Ramon [i in.], „Deux nouvelles inscriptions puniques”, 234-235 oraz Estanyol i Fuentes, „Deux nouvelles inscriptions”, 239. P. Boivin składam serdeczne podziękowania za jej pomoc.

²⁶ Ramon [i in.], „Deux nouvelles inscriptions puniques”, 234.

1	<i>ʔdn lmlqrt ʕl hsr s[ml]</i>	Dla pana, dla Melqarta nad Tyrem posąg
2	<i>brš dl hktrt šlm [ndr]</i>	ze złota z kapitelem, wypełnienie ślubu
3	<i>bʕm tgʕlbn kš[mʕ qlʔ]</i>	za lud z <i>tgʕlbn</i> , jako że wysłuchał jego głosu.

Odette Boivin

Fig. 1. O. Boivin, druga inskrypcja z Ibizy.

Zdaniem wydawców hiszpańskich inskrypcja powinna być datowana na III albo nawet na II w. p.n.e. Chociaż trudno znaleźć w paleografii tej inskrypcji element, który pozwala ją jednoznacznie datować. Wydaje się, że bardziej prawdopodobna jest data trochę wcześniejsza, z końca IV w. p.n.e. lub początku III w. p.n.e.²⁷ W kierunku takiego datowania skłania kształt ʔ z trójkątnym dziubkiem, otwarta ʕ, prosta *h* z długimi nóżkami, a zwłaszcza *š* z trzema pionowymi liniami,

²⁷ Amadasi Guzzo opowiada się za datowaniem ogólnie na III w. p.n.e. na podstawie podobieństwa pisma inskrypcji z Ibizy i inskrypcji z Antas, datowanych na III w. p.n.e. oraz obserwacji, że litery *n* i *k* są bardzo podobne, co także jest charakterystyczne dla pisma z III w. p.n.e. Zob. Amadasi Guzzo, „Un'iscrizione fenicia”, 14.

z których dwie są przedłużone poniżej linii horyzontalnej, podczas gdy w II w. p.n.e. *ʿ* jest często ponownie zamknięta, a *š* jest złożona zasadniczo z dwóch linii²⁸. Wcześniejsza data współgra także z datowaniem materiału archeologicznego, pośród którego inskrypcja została znaleziona, na początek IV w. p.n.e.

Inskrypcja zaczyna się dedykacją dla Melqarta w formule typowej dla inskrypcji punickich. Po imieniu boga następuje rodzaj tytułu, który precyzuje, że mowa o Melqarcie, władającym miastem Tyr. Użycie przyimka *ʿl* „nad” w znaczeniu „we władzy nad” jest rzadkie, ale niezaprzeczalne, jak to widać na przykładzie *KAI* 7:4-5, 60:4-5, 80:1, 137:2-3, 141:1. Jako że przyimek *ʿl* w tym właśnie znaczeniu jest w większości tych przykładów poprzedzony jakimś tytułem lub funkcją, sformułowanie *mlqrt ʿl hsr* może być podstawą do stwierdzenia, że element *mlk* w imieniu *mlqrt* był ciągle odczuwany w znaczeniu „król”, a całość imienia była rozumiana w swym etymologicznym pochodzeniu jako „król miasta”. Wyrażenie przyimkowe *ʿl hsr* może być zatem widziane jako swego rodzaju dopowiedzenie lub wyjaśnienie imienia Melqarta: „król miasta, ten który włada Tyrem”²⁹. Nazwa miasta Tyr jest poprzedzona rodzajnikiem. Konstrukcja nazw miejscowych z rodzajnikiem nie jest normą w fenickim, choć jest poświadczona³⁰. Jej użycie razem z nazwą miasta Tyr potwierdza jej pochodzenie od rzeczownika pospolitego *sr* – „skała”. W fenickim obserwujemy zatem tę samą praktykę tworzenia nazw miejscowych z rzeczowników pospolitych przez dodanie rodzajnika, udokumentowaną także w hebrajskim, zwłaszcza okresu wczesnego³¹.

Koniec pierwszej linii jest uszkodzony, ale zachowana litera *s* pozwala zrekonstruować w tym miejscu słowo *sml* – „posąg”, znane zarówno z inskrypcji fenickich, jak i punickich³². Słowo to musi się odnosić do posągu stojącego na piedestale, na którym wryta jest inskrypcja. Drugim przedmiotem ofia-

²⁸ Peckham, *The Development*, 178-187.

²⁹ Interpretacja ta znajduje potwierdzenie w inskrypcji wotywniej z II w. p.n.e. z Malty, w której Melqart otrzymuje tytuł „pan Tyru” (*bʿl sr*, *KAI* 47:1). Formuła *ʿl hsr* odnosząca się do Melqarta mogła być jego tradycyjnym epitetem, ponieważ znajduje się dokładnie w tej samej postaci także w inskrypcji z Tharros. Zob. M.G. Amadasi Guzzo, „Sulla dedica a Melqart da Tharros e il toponimo QRTHDŠT”, w: *Atti del IX convegno di studio Nuoro, 13-15 dicembre 1991*, red. A. Mastino (Africa Romana 9), Sassari 1992, 523-524. W swym późniejszym artykule Amadasi Guzzo proponuje jeszcze inną interpretację epitetu *ʿl hsr*. Według niego epitet ten należy rozwinąć jako „ten, który czuwa nad Tyrem”, a to właśnie epitet *bʿl sr* miałby odnosić się do Baalowego włodarzenia tymże miastem. Zob. M.G. Amadasi Guzzo, „Cultes et épithètes de Milqart”, *Transuephratène* 30 (2005), 9-18.

³⁰ S. Segert, *A Grammar of Phoenician and Punic*, München 1976, 175; Ch.R. Krahmalkov, *A Phoenician-Punic Grammar*, Leiden-Boston-Köln 2001, 89-90.

³¹ S.N. Lee, „The Use of the Definite Article in the Development of Some Biblical Toponyms”, *VT* 52 (2002), 334-349.

³² *DNWSI*, 792-793.

rowanym Melqartowi jest element architektoniczny określony jako *ktrt* i interpretowany głównie na podstawie hebrajskiego odpowiednika jako „kapitel”. W inskrypcjach fenickich i punickich występuje on w *KAI* 10:6, 119:2 i 160:1. Kapitel ten został darowany i najprawdopodobniej wykonany razem z posągami, ponieważ jest poprzedzony przyimkiem *dl*, tłumaczonym zwykle jako „z, razem z”³³.

Rekonstrukcja słowa *ndr* na końcu drugiej linii nie nastęrcza trudności, ponieważ jest ono częścią standardowego idiomu oznaczającego wypełnienie ślubu³⁴. Podobnie na końcu trzeciej linii łatwo zrekonstruować formułę oznaczającą wysłuchanie modlitw przez boga, która jest typowa dla inskrypcji wotywnych. Problemem jest natomiast całościowa interpretacja i przekład tych dwóch linii. Można je zrozumieć następująco: „wypełnił ślub z ludem z *tg'lb*n, ponieważ wysłuchał jego głosu”. Według tej analizy *šlm* to czasownik, a *ndr* to jego dopełnienie bliższe. Wadą tej interpretacji jest brak podmiotu, czyli imienia ofiarodawcy, występujący zwykle w podobnych formułach. Brak ten staje się jeszcze bardziej niewytłumaczalny, jeśli zrozumie się przyimek *b* w znaczeniu „z”, ponieważ oznaczałoby to, że główny fundator nie jest wspomniany, a na jego miejsce wzmiankowana jest ogólnie ludność jakiejś nieznannej, prawdopodobnie małej, osady czy miejscowości. Dlatego lepiej jest zanalizować *šlm* jako *nomen actionis* „wypełnienie”, które odnosi się do aktu ofiarowania Melqartowi posągu jako spełnienie ślubu złożonego mu dla dobra mieszkańców miejscowości *tg'lb*n. Przyimek *b* przed słowem *'m* wyrażałby beneficjenta ślubu. Znaczenie to byłoby pochodną użycia *b* na określenie powodu lub celu³⁵. Według tej interpretacji ofiarodawcą jest wspólnota, a nie osoba prywatna³⁶.

³³ P.C. Schmitz, „The Vocalization of the Phoenician-Punic Word *dl*”, *SEL* 19 (2002), 87-88.

³⁴ Ch.R. Krahmalkov, *Phoenician-Punic Dictionary*, Leuven 2000, 462-463.

³⁵ Krahmalkov, *Phoenician-Punic Dictionary*, 94.

³⁶ „Duch wspólnotowy” Fenicjan znany jest z wielu sformułowań, choć używane słownictwo nie jest jednolite. I tak w „Raporcie Wenamuna” jest odniesie do „zgromadzenia” (*m'd*) miasta. Zob. J.A. Wilson, „The Assembly of a Phoenician City”, *JNES* 4 (1945), 245 oraz H. Goedicke, *The Report of Wenamun* (The Johns Hopkins Near Eastern Studies), Baltimore-London 1975, 123. Z kolei w Księdze Ezechiela 27,9 mowa jest o „starszych Byblos i jej mędrkach”. Księga Hioba 40,30 zdaje się odnosić do członków fenickiej wspólnoty kupieckiej. Najpiękniejszego przykładu owego „ducha wspólnoty” dostarcza *KAI* 60:7-8: „Zatem niech wiedzą Sydończycy, że wspólnota wie, jak wynagradzać ludzi, którzy spełnili służbę dla niej”. Słowo oddane tutaj jako „wspólnota” to w oryginale *gw*. Słowo *'m* występuje z kolei w datach w *KAI* 18:5-6 i 19:8, które odnoszą się do „roku ludu Tyru”. Także w inskrypcji z Antas (III w. p.n.e.) pewien 'Abdeszmun, syn Bodmelqarta, określa siebie jako członka „ludu Cagliari”. Słowo *'m* można w tym wypadku, podobnie jak to się ma w przypadku inskrypcji z Ibizy, zrozumieć w znaczeniu „pełnoprawni obywatele” lub „lud, pospólstwo, niższa klasa społeczna”. Zob. M.G. Amadasi Guzzo, *Iscrizioni fenicie e puniche in Italia*, Roma 1990, 84-85. Z kolei inna, warta odnotowania linia interpretacyjna uważa słowo *'m* za termin techniczny określający

Wydaje się zatem, że druga inskrypcja z Ibizy ma charakter wotywny z kilkoma ciekawymi szczegółami. Z punktu widzenia gramatycznego są nimi użycie rodzajnika w nazwie miasta Tyr oraz rzadkie znaczenia przyimków *ʿl* i *b*. Z punktu widzenia historycznego fakt, że inskrypcja jest dedykowana Melqartowi, określonego dodatkowo mianem władającego Tyrem, wskazuje na trwanie pamięci o korzeniach z Tyru wśród potomków Fenicjan, którzy osiedlili się na Ibizie.

TWO PHOENICIAN INSCRIPTIONS FROM IBIZA

Summary

The 2003 archaeological campaign in Puig des Molins—a Punic necropolis in Ibiza—yielded two inscriptions, both of which were published recently in a volume of studies dedicated to M. H. Fantar. The first inscription (7th cent. B.C.E.) is a bone door-plaque inscribed with dedication to Eshmun-Melqart, a seldom attested Phoenician “double deity.” Among the text’s distinctive features is the donor’s genealogy which goes back six generations and contains rare and archaic names. The second inscription (3rd cent. B.C.E.), engraved on the pedestal of a missing statue, is also dedicatory. The people of *tgʿlbn*—an as-yet unidentified locale—offered the statue to the Tyrian deity Melqart in the fulfillment of a vow. The two inscriptions attest to the mosaic-like complexity of the origins of the Phoenician population of Ibiza. The first inscription contains Cypriote elements (the relative pronoun with prosthetic aleph, an a dedication to a deity attested mainly in Cyprus) while the second preserves the memory to Tyre by invoking its principal patron-deity.

„zgromadzenie ludowe” w miastach fenickich i punickich. Zob. S. Moscati, „Il popolo di Bitia”, *RSO* 43 (1968), 1-4 oraz M. Szzymer, „L’«assemblée du peuple» dans les cités puniques d’après les témoignages épigraphiques”, *Sem* 25 (1975), 47-68. Także i to znaczenie nie może być wykluczone w kontekście omawianej inskrypcji. Nowsza synteza odnośnie do kolegialnego sposobu sprawowania władzy wśród Fenicjan i Kartagińczyków jest dostępna w L.I. Manfredi, *La politica amministrativa di Cartagine in Africa* [= *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche*, Serie IX, Volume XVI, Fascicolo 3], Roma 2003, 353-360, 386-394.